

ORBÁN ÁRON

NICASIUS ELLEBODIUS ÉS AZ „OTIUM LITTERARUM”

Egy flamand filológus viszontagsági Pozsonyban (1571–1577)

A tanulmány Nicasius Ellebodus életének utolsó, pozsonyi időszakát (1571–1577) dolgozza fel, bepillantást nyújtva a flamand humanista izgalmas személyiségébe és sokoldalú tevékenységébe. Ellebodus, aki a francia-flandriai Casselben született 1535-ben, és Leuvenben, Rómában, illetve Padovában tanult, a XVI. századi Európa egyik legjobb klasszikus filológusává vált. Radéczy István püspök és helytartó patronáltjaként élete utolsó időszakát Pozsonyban töltötte. Számos klasszikus görög – főleg aristotelési – mű redakcióján, latin parafrázisán dolgozott. Míg nagyobb filológiai teljesítményeit már értékelte a nemzetközi szakirodalom, élete és személye háttérbe szorult a kutatásban. Fennmaradt levelezése viszont – melynek nagyobb része a pozsonyi időszakból való – kiváló alkalmat nyújt arra, hogy a művek mögé pillantva rálássunk személyiségére és tevékenységére. A tanulmány különösen arra a kérdésre keresi a választ, mennyire tudta megvalósítani Pozsonyban az olyannyira áhított *otium litterarumot*, és milyen egzisztenciális problémákkal kellett szembenéznie Magyarországon.

Kulcsszavak: Ellebodus, reneszánsz irodalom, klasszika-filológia, magyarországi humanizmus, orvoslás

1571 és 1577 között egy flamand humanista, Európa egyik legjobb klasszikus-filológusa élt és dolgozott Pozsonyban: Nicasius Ellebodus (Helbault vagy Ellebault). Ez az egyszerű ténymegállapítás máris Ellebodus identitásának három olyan elemét tartalmazza, melyek már külön-külön is érdekessé tennék alakját a magyarországi művelődés- és társadalomtörténeti kutatás, és különösen a humanizmus-kutatás számára. Egy Itáliában tanult *flamand* értelmiségi élt huzamosabb ideig Magyarországon: nyugatabbra élő ismerőseihez intézett levelei alapján egy egészen egyedülálló nézőpontból nyerhetünk bepillantást – többek közt – a pozsonyi, nyugat-magyarországi humanista világba, és egyáltalán, az akkori Magyarország társadalmának, mindennapi életének, sőt természetrajzának számos aspektusát érinti a levelezés. Egy *humanistáról* van szó: alkotásai között számos tipikus humanista műfaj képviselteti magát, és gyakori utazásai, kiterjedt levelezése eleve tanulságos abból a szempontból, hogy hogyan kapcsolódott össze a magyarországi és itáliai vagy nyugat-európai értelmiségi elit. És valóban az akkori *Európa egyik legjelesebb filológusa* volt ő, számos klasszikus mű – legelső sorban aristotelési művek – kiadásán, parafrázisán dolgozott, s a szakirodalom által legnagyobbra becsült munkák éppen a pozsonyi időszakából származnak. Ellebodus tehát hatványozottan számot tarthat a kutatók érdeklődésére – mégis, a mai napig alig ismerjük őt. Míg főbb filológiai munkáit kiértékelte már a nemzetközi szakirodalom, életét és személyiségét egyelőre nem tárták fel mélységében, nyilván elsősorban a levelezés kiadatlansága és nyelvi nehézségek miatt. Tudjuk például, hogy Pozsonyban patrónusának, Radéczy Istvánnak a házában élt, és annak orvosa is volt – de mit tudhatunk orvosi működéséről, milyen szerepet játszott az orvoslás az életében? Milyen

egyéb természettudományos tevékenységet végzett? Milyen körülmények között dolgozott, mennyire valósulhatott meg az áhított *otium litterarum*? Milyen egzisztenciális nehézségei voltak általában? Mint flamand és itáliai kötődésű humanista, hogyan viszonyult Magyarországhoz? Pozsonyi életének, tevékenységének feltárása – amennyire azt a források, elsősorban a levelek, lehetővé teszik – több tanulmányt is megér. Az alábbi tanulmányban általánosságban vizsgálom pozsonyi életét – különös tekintettel egzisztenciális problémáira –, és külön tanulmányban szeretnék majd foglalkozni természet-tudományos vizsgálódásaival.

Ellebodius életének főbb szakaszai jól ismertek, és világosan elkülönülnek tanulmányainak, humanista tevékenységének helyszínei alapján.¹ 1535-ben született a francia-flandriai Casselben. 1549-től 1554-ig Leuvenben tanult *artest*, legelsősorban retorikát és görög irodalmat. 1554-ben felvették a Rómában működő, jezsuita *Collegium Germanicum*-ba, ahol főleg teológiát tanult, de folytatta klasszikus tanulmányait is. Oláh Miklós (Nicolaus Olahus) esztergomi érsek meghívására Nagyszombatba érkezett 1558-ban, ahol az újonnan alapított kollégium szemináriumában tanított; 1560-ban esztergomi kanonokká nevezte ki Oláh. Legkésőbb 1562 márciusától 1571 tavaszáig Padovában élt, ahol főleg görög irodalmat, majd orvostudományt tanult; a későbbi levelekben többször is *philosophiae ac medicinae doctornak* titulálják. Padovában bekerült a humanista műveltségéről és gyűjteményeiről híres dúsgazdag patrícius, Gianvincenzo Pinelli körébe, mely átfedésben állt a padovai egyetem tanáraival; ekkor kezdett kibontakozni Ellebodius filológiai munkássága. Padovából kisebb-nagyobb utazásokat tett flandriai szülőföldjére (1565), Bécsbe (1566) vagy Rómába (1567). 1571 tavaszán Pozsonyba utazott, ahol Radéczy István váradi, majd egri püspök (illetve kamarai elnök, királyi helytartó) házában lakott; itt is a klasszikus tanulmányok és a filológia volt a fő tevékenysége. Pozsonyból szintén elutazott időnként, elsősorban Bécsbe, illetve patrónusával, Radéczyval különböző magyarországi városokba; 1575-ben meglátogatta szüleit Flandriában. 1577 június 4-én, mindössze 42 évesen halt meg pestisben.²

Kézírtos hagyatékát – melynek gerincét kész vagy töredékes redakciók és kompendiumok, jegyzetek alkotják – nagyrészt Pinelli örökölte, és ma a milánói Biblioteca Ambrosiana őrzi. Életében csak egy mű jelent meg nyomtatásban – Nemesios *Az ember természetéről* írt művének *editio princeps*e latin fordítással³ –, és halála után is csak néhány általa vagy hozzá írt levél került be valamilyen kora újkori levelezés-kiadásba, így

¹ Ellebodius életéről, ismert műveiről és szakirodalmáról egy részletes szócikkem jelenik meg a közeljövőben: Nicasius Ellebodius. In: Companion to Humanism in East Central Europe, vol. 1: Hungarian Humanism. Ed. Kiss F. G. De Gruyter, várható megjelenés: 2021.

² Életrajzi összefoglalókat nyújtanak: D. Wagner: Zur Biographie des Nicasius Ellebodius (†1577) und zu seinen „Notae“ zu den aristotelischen Magna Moralia. Heidelberg 1973; *Klaniczay T.*: Nicasius Ellebodius és Poétikája. ItK 75 (1971) 24–34; A. Sívirsky: Nicasius Ellebodius van Kassel, kanunnik van Esztergom. De Franse Nederlanden – Les Pays-Bas français 1 (1976) 41–54.

³ ΝΕΜΕΣΙΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΒΙΒΛΙΟΝ ΕΝ ΝΕΜΕΣΙΙ ΕΠΙΣΚΟΠΙ ΕΤ ΠΗΛΟΣΟΦΗ ΔΕ ΝΑΤΟΥΡΑ ΗΟΜΙΝΙΣ ΛΙΒΕΡ ΟΝΟΝ Νunc primū in lucem editus et Latine conversus a Nicasio Ellebodio Casletano. Antwerpen, C. Plantinus, 1565.

nem csoda, ha szinte teljes feledésbe merült Ellebodium figurája. Csak az 1960-as évek-től kezdte felfedezni őt és munkásságnak jelentőségét a modern szakirodalom, először Weinberg⁴ és Kassel,⁵ majd a magyar tudományosság számára Klaniczay Tibor;⁶ azóta viszonylag nagyra nőtt a szakirodalom, a mai napig legalább 25, egészben vagy részben Ellebodiummal foglalkozó tanulmány vagy modern szövegkiadás jelent meg, összesen hat nyelven.

Legelsősorban filológiai munkásságát értékelte a modern tudomány: a szakirodalom alapján a következő ellebodiumi szövegkiadások vagy fordítások, parafrázisok tűnnek a legfontosabbnak. Főműve Aristotelés *Poétikájának* latin parafrázisa kommentárral. 1571–72-ben készült el ennek első redakciója, hús rövid jegyzettel; a nyomdakész verzió Ellebodium könyveinek Pozsonyba érkezése után, 1576–77-ben jött létre, ebben már 91, részletesebb *Notae* szerepelt.⁷ Szintén Pozsonyban dolgozott Aristophanés két művének, *A nők ünnepe* és *Lysistraté* című vígjátékoknak a latin fordításán és kommentárján.⁸ A korábbi, padovai időszak filológiai gyümölcssei közül már említettem Nemesios *Az ember természetéről* című művének kiadását (1565), ezenkívül mindenképp említést érdemel Apollónios Dyskolos *A beszéd részeinek szintaxisáról* című görög grammatikai értekezésének latin fordítása és kommentárja (ezen mesterével és barátjával, a görög Michaelis Sophianossal együtt kezdett el dolgozni, és munkáját Pozsonyban fejezte be),⁹ illetve Michaelis Synkellos *Az igék szintaxisáról* szóló értekezésének görög redakciója latin kommentárral.¹⁰ Ellebodium kifejezetten a problematikus szövegeket kereste, a szöveg hagyomány, mindenekelőtt az aristotelési korpusz hiányosságait igyekezett pótolni; lelkiismeretesen átgondolta a szövegproblémákat, és fordításaival, parafrázisaival igyekezett minél pontosabban és világosabban visszaadni az eredeti szöveg jelentését. Munkájának színvonalát jól mutatja, hogy megoldási javaslatait több mű esetében a modern filológia is felhasználta.

Ellebodium azonban nemcsak filológus volt, és ebből a szempontból meglehetősen kiegyensúlyozatlan a szakirodalom. Egyrészt az életművön belül valóban inkább csak

⁴ B. Weinberg: *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*, I–II. Chicago 1961. 519–523.

⁵ R. Kassel: *Unbeachtete Renaissance-Emendationen zur aristotelischen Poetik*. RhM 105 (1962) 111–121.

⁶ Klaniczay: i. m. (2. jegyz.)

⁷ A végleges szöveg és az első redakció modern kiadása: Nicasius Ellebodium: In *Aristotelis librum de Poetica Paraphrasis et Notae*. Szerk. Maurer Zs. Budapest 2014.

⁸ E komédiáról lásd F. Schreiber: *Unpublished Renaissance Emendations of Aristophanes*. TAPhA 105 (1975) 313–332.

⁹ Περὶ συντάξεως τῶν τοῦ λόγου μερῶν. Mss.: Milano, Biblioteca Ambrosiana, D 464 inf., ff. 1^r–153^v (autográf ms., befejezve 1576 dec. 14–én); D 277 inf., ff. 1^r–258^v (másolat).

¹⁰ Περὶ συντάξεως τῶν ῥημάτων. Autográf kéziratok: Milano, Biblioteca Ambrosiana, Cod. gr. N 274 sup. (575): a teljes mű tisztázata; Cod. gr. C 17 inf. (849), f. 125^r–6^v: tisztázat a latin kommentár egy részével; Cod. gr. Z 132 sup. (758): piszkozat előszóval és a görög szöveggel; Cod. gr. Y 115 sup. (749): piszkozat előszóval és latin jegyzetekkel. A műről lásd pl. D. Donnet: *Un travail inédit de l’humaniste Nicaise van Ellebode. Notes sur le traité de grammaire de Michel de Syncelle*. Bulletin de l’Institut Historique Belge de Rome 43 (1973) 401–457.

filológiai munkásságát (és csak a legfőbb műveket) vizsgálták, és elsikkadtak kisebb jelentőségű, de önálló humanista alkotásai, a szónoklatok és a versek; a levelek irodalmi, retorikai szempontú vizsgálata is épp hogy csak elkezdődött. Két fennmaradt orációja közül az egyik, az „eretnekségről” szóló, talán csak iskolai gyakorlat, a másikat viszont, „a zsinatok tekintélyéről és szükségességéről” szólót bizonyosan elmondta: ez volt az 1561-es nagyszombati zsinatot megnyitó szónoklat, és tartalma, megfogalmazása nem annyira vallási-hitvitázó, mint inkább humanista beállítottságot tükröz. 1563-ban kiadta barátja, Dudith András egyik tridenti zsinaton elmondott beszédét is. Latin és görög alkalmi költészetet is művelt Ellebodus, élete több időszakából is maradtak fenn üdvözlő, dicsérő, ajánló vagy egyéb versek; ezek viszonylag jelentéktelennek tűnnek, de azért összesen már kilenc költeményről tudunk (ebből nyolc fennmaradt), ehhez képest a szakirodalom egyáltalán nem foglalkozott Ellebodiusszal mint költővel. A különböző szövegkiadások, redakciók bevezetői, ajánlásai szintén alig vizsgált Ellebodus-szövegek, pedig ezek számos adalékkal szolgálnak a flamand humanista szellemi tájékozódására, filológiai elveire, kapcsolataira vonatkozóan. Végül említést kell tennünk egyéb, az életműhöz tartozó szövegekről: fennmaradt csaknem negyven könyve, rengeteg jegyzettel; fennmaradt egy „Nicasius doktornak” tulajdonított recept magyar nyelvű másolata; és fennmaradt halotti emlékműve is, epitáfiumokkal és egy kétarcú Janust ábrázoló domborművel. Ha tehát Ellebodusnak nemcsak a legnagyobb teljesítményeit, hanem munkásságának egészét tekintjük, igazi humanista életművet láthatunk, benne gyakorlatilag az összes tipikus humanista műfajjal. Az eddigi szakirodalom egészéből túlságosan is csak a filológus alakja bontakozik ki, s kevésbé gondolunk rá úgy, mint sokoldalú humanistára, akinek már a szűk értelemben vett *studia humanitatis*hoz tartozó tevékenysége is változatos, s ehhez még a természettudományok iránti érdeklődését is hozzávehetjük (maguknak a filológiai munkáknak is vannak természettudományos vonatkozásai).¹¹

A másik elhanyagolt szempont a szakirodalomban Ellebodus életrajzának és személyének vizsgálata. Az 1960-as és 70-es évek összefoglaló tanulmányai (Klaniczay, Wagner, Sivirsky) csak nagy vonalakban vázolhatták fel Ellebodus életét. A hiányosság fő oka az, hogy a fő életrajzi forrásanyag, a levelezés fennmaradt része nagy mennyiségű, szerteágazó, soknyelvű (elsősorban latin és olasz, helyenként flamand és görög) és nehezen hozzáférhető. A levelezés kiadása régóta folyamatban van, de még nem valósult meg;¹² így a mai napig csak kevés olyan tanulmány született, mely bármilyen szempontból Ellebodus életét tárgyalja. Kovács Zsuzsa olasz nyelvű tanulmánya a levelezés jelentős részének feldolgozása révén Ellebodiust a padovai és pozsonyi kapcsolatok kontextusában mutatja be, s kitér korábban nem említett tevékenységi körökre, témákra is (például természettudományos információk cseréje).¹³ Maurer Zsuzsa egy-egy

¹¹ E kisebb művekről lásd *Orbán*: i. m. (1. jegyz.).

¹² Legújabbban, 2019 decembere óta egy hároméves NKFI–FK pályázat keretében, négyfős kutatócsoportban dolgozunk Ellebodus levelezésének kiadásán.

¹³ *Kovács Zs.*: Nicasius Ellebodus Casletanus tra Padova e Posonio. In: *Rapporti e scambi tra umanesimo italiano ed europeo: „L’Europa è uno stato d’animo”*. Ed. R. S. *Tarugi*. Milano 2001. 679–690.

magyar nyelvű tanulmányban tárta fel, hogyan segítette Ellebodus a honfitársát, Hugo Blotivst házassági, illetve karrierépítési terveinek megvalósulásában.¹⁴ Az alábbiakban Ellebodus egész pozsonyi időszakát tekintem át a fent említett szempontokból, a levelezés alapján. Jelen tanulmány egyrészt önálló levéltári munkán alapul, másrészt a kiadás előkészítők munkáinak eddigi részeredményein: alkalmam nyílt felhasználni az eddig összegyűjtött levelek listáját, és az olasz nyelvű levelek Kovács Zsuzsa által készített, majdnem teljes átiratait.¹⁵

Összesen több mint kétszáz a ma ismert levelek száma, ezek túlnyomó része Ellebodus által írt, kisebb része hozzá címzett misszilis (összesen mintegy 25 levelező-partnerről van szó). A legtöbb levelet a Biblioteca Ambrosiana őrzi, nagy részük kutatható mikrofilmen is az MTA Könyvtárában. Az Österreichische Nationalbibliothekben található a Blotivsszal váltott harmincegy levél (és egy Georg Hoffmannhoz intézett); ezenkívül a Bayerische Staatsbibliothek (München) és még legalább négy könyvtár őriz néhány levelet. Egy pár levél (Paolo Manuzióval, Adrian van der Mylével, Carolus Clusivsszal váltott levelek) megjelent XVI–XVIII. századi nyomtatványokban;¹⁶ modern kiadásban alig jelent meg néhány misszilis.¹⁷ A levelek kisebbik része, mintegy negyven darab, az 1560-as évekből, elsősorban Ellebodus padovai időszakából származik, és a címzettek vagy küldők közt Paolo Manuziótól Pietro Vettorin át Obertus Giphaniusig számos humanista megtalálható, Pinelli körén belül és kívül. E tanulmányban a pozsonyi időszak levelezéséről kell egy kicsit bővebben szót ejtenünk. Több mint száz levelet intézett Ellebodus Pinellihez; ezek alapvetően olasz nyelvűek, de latin kifejezéseket, mondatokat is tartalmaznak, illetve – elsősorban filológiai okokból – görög szavakat is. A filológiai problémák képezik a legfontosabb témát; ezekről jól elválasztható az egyes

¹⁴ Maurer Zs.: *Si nos haec spes fefellerit aliud conabimur*. Nicasius Ellebodus és a *respublica litteraria*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum 13 (2010) 166–176; *uő*: *Nuptam probam, piam, pudicam, prudentem, pecuniosam: A res uxoria és a 'respublica litteraria'* In: Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. Csörsz Rumen I. Budapest 2010. 49–58.

¹⁵ Itt köszönöm meg Kovács Zsuzsának, hogy használhattam az átiratokat; a problematikus helyeket az eredeti szövegekkel egybevettem (az Ambrosiana anyagáról készült, MTA Könyvtárában található mikrofilmekekről), így idézem a leveleket e tanulmány jegyzeteiben. Az általam idézett Pinellihez küldött levek a Biblioteca Ambrosiana D 196 inf. jelzetű kéziratában találhatók (mikrofilm: MTA, B. 2667/II), a Blotivshoz írt levelek pedig az ÖNB 9737z, no.14–15 jelzetű kézírataiban. Ezekben belül időrendben vannak a levelek, így azokra a címzettel és dátummal hivatkozom a jegyzetekben; ha helyszínt külön nem tüntetek fel, a levelek Pozsonyban keltek.

¹⁶ *Epistolarum Pauli Manutii libri V*. Első kiadás: Velence, Aldus, 1561 (P. Manuzio); *Illustrium et clarorum virorum epistolae selectiores superiore seculo vel a Belgis vel ad Belgas [...]*. Ed. P. Bertius. Leiden, L. Elzevirius, 1617 (A. Mylen); *De libris scriptorum optimis et utilissimis exercitatio ad Philippum Julium Rehtmeierum*. Ed. Th. Crenius. Leiden, A. Mij, 1704 (C. Clusius).

¹⁷ Például Verancsics Antal összes munkái, vol. X. Szerk. Wenczel G. Pest 1871: egy levél Verancsicshoz; Nicasius Ellebodus (Casletanus). In: Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény. I. Humanizmus. Szerk. Ács P. et al. Budapest 1998. 602–611: négy levél kiadása (kicsit rövidítve) magyar fordítással Kovács Zs. által; Kovács Zs.: Gianvincenzo Pinelli levele Radéczy Istvánnak Nicasius Ellebodus hagyatékáról. In: Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára. Szerk. Tamás Zs. Budapest 2001. 29–31.

levelekben a többi téma, például hírek Radéczy háza tájáról, Magyarországról, közös ismerősökről, természettudományos kérdések, könyvügyek. Pinellin túl hat olyan levelezőpartnere volt Ellebodiushoz ebben az időszakban, akikkel – a fennmaradt levelezés tanúsága szerint – több levelet is váltott; ezek a Domenico Francesihoz írottak kivételével alapvetően latin nyelvűek. Hugo Blotiuszal (Blotz), a császári könyvtárossal, a közép-európai humanizmus egyik központi alakjával több mint 30 levelet váltott, ezek változatos témájúak, és retorikailag, például a humanista közhelyek használata szempontjából is igen érdekesek. Girolamo Mercurialéval is váltott levelet (hat maradt fenn). Mercuriale a korszak egyik leghíresebb orvosa volt; a padovai professzor nem csak hatalmas humanista műveltséggel rendelkezett, de aktívan propagálta is a *studia humanitatis*, Ellebodiusszal váltott levelei is érintenek filológiai témákat. A flamand humanista Carolus Clusiusszal (Charles de L'Écluse), honfitársával, az akkori Európa leghíresebb botanikusával is felvette a kapcsolatot (négy levél maradt fenn); két-két missziliről tudunk a Zsámboki Jánossal (Johannes Sambucus), Domenico Francesivel és Adrian van der Mylennel folytatott levelezéséből.

Illusztris ez a névsor, már önmagában is mutatja Ellebodius megbecsültségét az európai *res publica litterariában*. Feltűnő a levelezés erőteljes nyugati irányultsága is (Itáliát is az egyszerűség kedvéért most „nyugatnak” tekintve): Ellebodius mintegy 170 Pozsonyból (néha Bécsből vagy más városból) írt levelének a jelek szerint mind nyugati a címzettje. Messzemenő következtetéseket persze nem vonhatunk le ebből; először is, nyilvánvalóan a „nyugati” levelek maradtak fenn és találtattak meg nagyobb eséllyel. Másrészt nem kellett leveleznie Pozsonyban élő ismerőseivel, például humanista barátjával, a város orvosával, Georg Purkircherrel (Radéczy pedig, ha elutazott Pozsonyból, gyakran Ellebodiust is magával vitte). Más oka is lehetett, hogy egyes magyarországi ismerősökkel (sok ilyen felbukkan magukban a levelekben) nem levelezett: Kovacsóczy Farkas és Berzeviczy Márton például adott esetben maguk szolgálták levélvivőként Pozsony és Padova között. Mindezzel együtt is sokatmondó a levelezés említett irányultsága, különösen, ha megnézzük az Ellebodiushoz közel álló (magyar vagy más származású) humanista ismerősök levelezését: a Bécsben élő Blotiusnak, Zsámbokinak, Istvánffy Miklósnak, a Pozsonyban élő Purkirchernek mind voltak Királyi Magyarország-beli és/vagy erdélyi levelezőpartnerei. Magukban az Ellebodius-levelekben is sokkal több szó esik közös nyugati ismerősökről, mint Magyarországon élőkről. Itt jegyzem meg azt is, hogy Radéczy körére mint humanista közösségre sem találtam egyelőre utalást a levelekben. Régóta tudjuk, hogy Radéczy házigazdája volt egy humanista körnek is, mely a jelek szerint legtöbbször a püspök kertjében, egy hársfa alatt tartotta összejöveteleit (e hársfa a közösség szimbólumává vált).¹⁸ Gyakran idézik Istvánffy Miklósnak azt a Radéczyhez intézett, őt és humanista körét dicsérő ódáját, melyben Purkircher és „Nicasius” is sze-

¹⁸ Lásd legelsősorban *Ritoókné Szalay Á.*: Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei [(1984). In: *uő.*: „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a 15–16. századi magyarországi művelődés köréből. Budapest 2002.

repel, mint akik nem csak a görög és latin nyelvben, hanem az orvoslásban is kiválóak.¹⁹ Maga Istvánffy külön is írt Ellebodiusról, egy epitáfiumot költött flamand ismerőse halála után, mely magán a síremléken maradt fenn;²⁰ az Ellebodus-levelezésben viszont, úgy tűnik, épp hogy csak felbukkan Istvánffy neve.²¹ Mind a pozsonyi humanista kör, mind Ellebodus magyarországi kapcsolatrendszere további kutatások tárgya kell, hogy legyen, a fentiekkel csak jelezni akartam Ellebodus érdeklődésének alapvetően „nyugati” irányát.

Mint arra már Klaniczay Tibor rámutatott,²² Radéczy támogatása és az élénk humanista közélet Pozsonyban megteremtette a tudományos munka alapvető feltételeit egy olyan, az európai élvonalba tartozó tudós számára is, mint amilyen Ellebodus volt; Radéczy házában megvolt a szükséges *otiuma* ahhoz, hogy tudományos kedvteléseinek éljen. Ellebodiusról szólva a hazai szakirodalom Klaniczay tanulmánya után is egyrészt azokat a levélrészleteket emelte ki leginkább, melyek a flamand humanista *otium litterarum* utáni vágyára és e vágy itteni megvalósulására utalnak, másrészt hangsúlyozta Ellebodus tagságát a Radéczy körüli humanista körben. Jogosan hangoztatott tények ezek a magyarországi kései humanizmus értékelése szempontjából – ám félrevezető az az összkép, ami ezek alapján Ellebodus magyarországi itt-tartózkodásáról kialakulhatott. Gondosan végigkövetve levelezését – különösen tekintettel itteni élete iránti személyes érzéseire, reflexióira – egy Magyarországra nézve jóval kedvezőtlenebb kép bontakozik ki: egy hol elégedett, hol szenvedő és nélkülöző humanista alakja körvonalazódik ki, aki igen ambivalens hozzáállást tanúsít az országot iránt.

„Nagyon különös érzés itt Uraságod nélkül lenni, könyvek híján, tanult emberek híján”²³ – írja Pinellihez Pozsonyba érkezése (1571. május 15.) után. Hogy nem hosszútávra érkezett a városba, azt már az is mutatja, hogy könyvei nagy részét egyelőre Pinellinél hagyta. A levelezésből világosan kiderül, hogy több mint másfél évig vacillált, maradjon-e Magyarországon, vagy visszamenjen Itáliába. „A dolgaimról most már dönteni fogok, és tartom magam a döntéshez” – írja Blotiusnak 1572. január 26-án. „Mert a helyek és feltételek gyakori változtatása a legkevésbé sem kedvez a céloknak.”²⁴ Mikor nem sokkal később Pinellihez ír, kibukik belőle honvágya Padova iránt, megvallja (s nincs okunk kételkedni őszinteségében), hogy soha nem volt olyan elégedett, mint

¹⁹ *...nec abest Purchyrrhius atque / Nicasius, quibus ore loqui dat Musa rotundo, / seu verbis sit opus Graiis seu forte Latinis, / insuper et varias herbarum agnoscere vires / languidulisque acres membris depellere morbos / posse dedit Pythius medicinae inventor Apollo.* Nicolaus Istvánffy: *Carmina*. Szerk. Holub J. – *Juhász L.* Lipcse 1935. No. 51.

²⁰ *Istvánffy*: i. m. (19. jegyz.) No. 54.

²¹ Egyelőre egy utalást találtam: Blotiushoz, 1577. április 18.

²² *Klaniczay*: i. m. (2. jegyz.)

²³ Pinellihez, 1571. május 22: *Ben strano mi pare esser senza Vostra Signoria, senza libri, senza literati.*

²⁴ Blotiushoz, 1572. január 26: *De rebus meis aliquid statuam in quo consistam. Nam frequens locorum et conditionum mutatio, ad rem querendam minime est accomodata.*

amikor nála, Pinellinél tartózkodott.²⁵ Mint írja, az év végére tudni fogja, itt marad-e az országban;²⁶ ezt hangoztatja Adrian van der Mylennek is.²⁷ Ám még 1572. december 18-i Pinellihez írt levelében is azt olvashatjuk, hogy mivel a padovai patrónus (is) továbbra is gondoskodó szeretettel viseltetik iránta, „nem tudok most dönteni, hogy Magyarországon maradjak, vagy odamenjek. De remélem, hat hónapon belül megoldódik ez a dilemmám.”²⁸ Csak 1573. április 22-i levelében utal – igaz, még mindig csak feltételesen – hosszabb távú magyarországi jövőre: „Most tökéletes szabadságban élek, s ha Isten békét ad ennek az országnak, néhány év múlva beteljesítem azt a tervemet, melyet egyedül előttem nem titkoltam.”²⁹ A következő évben a könyveinek Pozsonyba hozatala is hosszabb távú döntésre utal, ám mint látni fogjuk, ezután is egy esetleges török háború kitörésétől tette függővé itt-tartózkodását.

Joggal hangsúlyozta az eddigi kutatás, hogy Ellebodus számára a függetlenség, a tudós foglalatosságokhoz szükséges szabadidő, *otium* volt a döntő kritérium tartózkodási helyének kiválasztásában. Az *otium* eredetileg ambivalens fogalmát újraértékelték és kulcsfogalomná tették a humanisták: ők a humanista tanulmányok, a szabad művelődés alapfeltételeként gondoltak az *otiumra*, mely a semmittevés helyett a szabad emberhez méltó, aktív kikapcsolódást jelentette az alantasabb közügekkel és munkával, a *negotiummal* szemben. Ellebodus ezen túlmenően személyiségéből fakadóan is az *otiumot* kereste; míg egyes humanisták inkább csak közhelyszerűen állították szembe az *otiumot* és *negotiumot*, neki valóban lételeme volt a szellemi függetlenség, elutasított minden olyan hivatalt és tisztséget, mely túl sok kötöttséggel és *negotiummal* járt volna. Jól mutatja ezt a beállítottságot az egyik legtöbbször idézett passzus az Ellebodus–Pinelli-levelezésből:

„Uram, én ifjú korom óta hozzá vagyok szokva a szabadsághoz, nem bírom az udvart elviselni, mert nem tudok és nem akarok szolgálni, főleg nem az én koromban, mely néhány év múlva lehányatlik, és az eddig folytatott tanulmányaim és természetes hajlamom szerint egyre inkább az irodalommal való foglalkozást igényli. Ezért nincs akkora jutalom, amely fejedelmek udvarába tudna engem vonzani, mert a természetem ellensége minden szolgaságnak, „és rémít ez a sok nyom, mert mind csak befelé visz, visszafelé egy sem” [Hor. *Epist.* I, 1, 74–75]. Ha a fejedelem

²⁵ Pinellihez, 1572. február 16: *Dio verifichi il sogno di Vostra Signoria, che certo non mi sono trovato mai più contento che quel tempo che stetti con Vostra Signoria, di che ne terrò perpetua memoria, non solamente colle parole o nell'animo, ma ancora, si mai potrò, in scriptis.*

²⁶ *Finito ch'arò l'anno, saperò quello ch'arò da fare, e subito avvertirò Vostra Signoria.*

²⁷ Mylenhez, 1572. április 13: *Hoc anno statuam in Hungaria vivendum mihi sit, an in Italiam redeundum. Nam in Flandria habitare consilium non est.*

²⁸ Pinellihez, 1572. december 18: *Monsignor qua mi mostra grand'affezione e di nuovo sempre mi liga con carezze, il che causa che non posso risolvermi per adesso del mio stare in Ongaria, o venire costà. Ma bene fra sei mese sarò risoluto, come spero, di questo dubio.*

²⁹ Pinellihez, 1573. április 22. Kovács Zsuzsa fordítása: i. m. (17. jegyz.) 610–611 (lásd a következő jegyzetet).

meg van veled elégedve, nem hagyhatod ott, amikor akarod, hanem haláloedig kell szolgálnod. Ha nincs megeleégedve, kinevetnek, kicsúfolnak, ami számomra, aki szabadnak születtem, s nem vagyok a megaláztatáshoz szokva, súlyosabb büntetés volna, mint a halál. Most tökéletes szabadságban élek, s ha Isten békét ad ennek az országnak, néhány év múlva beteljesítem azt a tervemet, melyet egyedül előtted nem titkoltam.”³⁰

Ez a levélrészlet kiválóan illeszkedik az udvari szolgálatot és a független *otiumot* szembeállító humanista retorikához,³¹ ugyanakkor súlyt ad neki az, hogy Ellebodus valóban megvalósított egy viszonylagos függetlenséget. Egy 1572-es levele jól összefoglalja, milyen ajánlatokat utasított el e szabadság érdekében:

„Nem tudom, miféle rossz szellem tévesztette meg a császár elsőszülött fiát [Rudolfot], aki azt mondotta az összes püspök előtt, hogy azt hallotta: él Magyarországon egy nagy flamand ember, s hogy szeretné mindenképp megismerni. Én, hogy ezt a zátonyt elkerüljem, rejtőzködöm, ahogyan csak tudok, s még gyengébbnek tettem magam, mint amilyen vagyok. Eddig sem az én uram [Radéczy], sem az esztergomi érsek [Verancsincs Antal], sem Augerius [Busbecq]³² nem bírtak hozzá vonszolni, hogy megcsókoljam a kezét. [...] Egy másik az erdélyi fejedelemmel akar összehozni, a harmadik a cuiaviai püspökkel Lengyelországban, én pedig mindig az irodalommal való foglalkozást [*otium litterarum*] tartom szem előtt. Azt kérde, hol? Flandriában vagy Itáliában. Flandria háborúval van tele. Tehát meglátjuk. Én bizony a tervemet soha fel nem adom, noha a váradi püspök [Radéczy] engem úgy szeret, mint saját magát.”³³

³⁰ Pinellihez, 1573 április 22. Kovács Zsuzsa fordítása: i. m. (17. jegyz.) 610–611. *Signor mio, io da giovane sono avezzo alla libertà, né posso sentir corte, perché né posso, né voglio servire, massime in questa età la quale fra pochi anni andrà declinando, e dimanderà otium in literis secondo gli passati studi e inclinazione mia naturale. Onde non è premio così grande che mi possa tirare in corte di principi, essendo la mia natura inimicissima di servitù, et quia me vestigia terrent omnia adversum spectantia nulla retrorsiorum. Si sodisfate al principe, non potete uscire quando volete, ma bisogna servire fino alla morte. Si non sodisfate, sete burlato e sbeffato, il che a me, come uomo nato ingenuo e non uso di contumelia, saria una pena più grave che non è la morte. Adesso vivo in somma libertà, e si Dio darà pace a questo paese, fra pochi anni verrò a quel mio disegno, quod te unum non celavi. Obedirò a Vostra Signoria, e studiarò pochissimo, benché si volessi non posso molto studiare, non avendo libri.*

³¹ E retorikáról lásd *Almási G.*: The Uses of Humanism. Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe. Leiden – Boston 2009. 201.

³² Busbecqre lásd még a Blotiushoz írt 1571. szeptember 23-i levelet.

³³ Pinellihez, 1572. július 22. Kovács Zsuzsa fordítását – i. m. (17. jegyz.) – két helyen módosítottam. *Non so che mal genio abbia ingannato il primogenito dell'Imperadore, il quale primogenito ha detto a tutti gli vescovi, che ha inteso esser in Ongaria un grand'uomo fiammengo, e che vuole ad ogni modo conoscerlo. Io per fuggire questo scoglio, lateo quantum possum, e mi fo più debole di quello che sono. Né finora il mio padrone, né il Strigoniensis, né Augerio m'hanno potuto tirare a baciargli la mano. [...] Un altro mi vuole mettere col Transsilvano, il terzo col vescovo di Cuiavia in Polonia, et ergo semper intueor otium literatum. Dicis, ubi? In Fiandra o Italia. La Fiandra è piena di guerra. Videbimus ergo. Mihi quidem meum propositum nunquam*

Később is sok példát látunk az Ellebodiust zavaró kötöttségekre. Az alábbiakban észszerű csoportosításban kívánom megvilágítani azokat az életkörülményeket, melyek legfőbb, leggyakoribb panaszainak forrásai. Mivel vizsgálódásunk fő forrása a flamand tudós levelezése – nagyrészt Pinellivel, kisebb részben más nyugati humanistákkal –, természetesen számolnunk kell azzal, hogy Ellebodiusból sem hiányzik a (humanistákra amúgy is jellemző) tetszeni vágyás korábbi patrónusával és itáliai vagy flamand barátai-val szemben; a valóban meglévő érzelmi kötődésain túl érdeke is, hogy őket és hazájukat minél kedvezőbb színben tüntesse fel, akár Magyarországgal szembeállítva is. A cím-zettek személye, holléte is érthetővé teszi, hogy több szó esik a levelekben e nyugati humanisták életéről, kapcsolatairól, könyveiről, mint a magyarországi humanistákról és művelődésről; s ha már Magyarország a téma, egyes magyar katonai, politikai események, gazdasági vagy földrajzi jellemzők általában nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot a nyugati humanistáknál, mint például az, hogy adott esetben miről beszélgettek a hársfa alatt Radéczy kertjében. Mindehhez hozzájárul a már a reneszánsz hajnalán kialakuló és a XVI. század folyamán is töretlenül élő itáliai humanista előítélet (legalábbis túlzó ítélet) a *tramontana*, Alpokon túli „műveletlenséggel” szemben (erről szó lesz még az alábbiakban); ezt a szembeállítást szinte bármely kedvezőtlen magyarországi élmény aktiválhatta. Az első pozsonyi levél „könyvek híján, literátusok híján” kitétele például nyilvánvalóan túlzó. Összességében viszont az Ellebodus-leveleket – akár Pinellihez, akár Blotiusához, Mylenhez vagy Mercurialéhoz íródtak – barátságból fakadó őszinte hangnem jellemzi; ha figyelembe is kell vennünk a túlzások veszélyeit és esetleges tematikus preferenciákat, a levelezés Ellebodus valódi érzéseit, reflexióit, tapasztalatait tükrözi, alapvetően megbízható forrás – jóval megbízhatóbb, mint a humanista levelek egy jól ismert típusa, az eleve publikálásra szánt „magánlevelek”, melyeket akár később kozmetikázhattak is a szerzők a kiadás előtt.

Minthogy a Pinellihez írt levelek legelsősorban filológiai témájúak, Ellebodus gyakran utal bennük általa igényelt könyvek hiányára; három és fél évig, 1574 novemberéig kellett nélkülöznie Pozsonyban a könyvei nagy részét. Hozzájuthatott természetesen máshonnan is könyvekhez, akár klasszikus irodalmi művekről, akár természettudományos vagy egyéb művekről volt szó. Ha csak Pozsonyt nézzük, Radéczynak magának is kellett hogy legyen humanista színezetű könyvtára, ha nem is maradt fenn erről információ (a pozsonyi humanista kör atyjáról van szó, aki maga is szerzett humanista verseket); vagy említhetjük barátját, Purkirchert, akinek könyvtárából csak nyolc, főleg orvosi könyv maradt fenn,³⁴ de biztosan számos klasszikust birtokolt – 1572-ben maga

---

eripietur; etsi me Varadiensis amat ut se ipsum. Már Pozsonyba érkezésekor is megcsillantotta Ellebodus előtt Radéczy egy egyházi karrier lehetőségét, és válaszában a humanista tudós a lelkiismeretére hivatkozik, mely nem engedhet a becsvágyának és a gazdagság vágyának. Pinellihez, 1571. május 22: *Monsignor di Varadino m'ha fatto bona accoglienza, e sto in casa sua. Mi ha sollecitato di farmi prete, con dire che sarò un gran prelado in questo regno e grand'uomo appresso l'Imperator; e questo dice esser il parer ancora del Listhio. Ho risposto che ancora non mi sento chiamato a questa vocazione, e per ricchezza sole e onori farmi prete, non lo comporta la mia coscienza.* Mindkét levelet már Klanciczay idézte: i. m. (2. jegyz.) 29–30.

³⁴ Boross K.: A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 13. Budapest 2007. 157–185, itt: 176–178.

Ellebodius újságolja örömmel, hogy „Purkirchernek megvan a Polybios.”³⁵ Ajándékba is kapott köteteket: a szakirodalom által eddig összegyűjtött negyven könyv közül, melyek biztosan (illetve néhány esetben csak valószínűleg) Ellebodius tulajdonát képezték, 13 kötetbe bele van írva, hogy Mossóczy Zakariástól, a nyitrai püspöktől kapta (az egyik legnagyobb nyugat-magyarországi könyvgyűjtőtől), és az egyikben évszám is szerepel, 1573.³⁶ Ám Ellebodiushnak meghatározott könyvekre volt szüksége elsősorban, a filológiai munkához. Külföldről is érkeztek hozzá könyvküldemények,³⁷ de csak nagyon korlátozott számban. A levelezés, a könyvjegyzetek és a fennmaradt filológiai írások, redakciók együttes átfogó vizsgálata volna szükséges annak megállapításához, milyen könyvekhez jutott hozzá ebben az időszakban; a továbbiakban csupán néhány jellemző példát hozok fel a levelezésből arra, hogy filológiai munkájának lehetőségeit jelentősen behatárolta az éppen elérhető könyvvállomány. „Nincs más időtöltésem, mint a Poétika; szép lassan haladok a parafrázissal” – írja nem sokkal megérkezése után:³⁸ Aristotelés *Poétikájának* általa legfontosabbnak tartott kiadásai és kommentárjai³⁹ nyilván azon könyvek közé tartoztak, amelyeket már 1571-ben magával hozott, és a *Poétika*-parafrázis első, 1571–72-ben készített változata fenn is maradt;⁴⁰ a teljes változat csak könyvei megérkezése után készülhetett el, 1577-re.⁴¹ 1572 végén, Pinellihez írt levelében kifakad: inkább tud testi örömök nélkül élni, mint jó könyvek nélkül, „sok-sok éjszakán álmodom Uraságod könyvtáráról.”⁴² Vannak azért bizonyíthatóan ebből időszakból származó fordítások, redakciók is: ilyen az aristotelési *Parva Naturalia* részeinek latin parafrázisa,⁴³

³⁵ Pinellihez, 1572. február 22: *Il Purkirchero ha Polybio*. Kovács: i. m. (13. jegyz.) 686 már idézte.

³⁶ *Pajkossy Györgyné* eredményeit (Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban: „Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum”. In: MKsz 99 [1983] 225–242) kiegészítve legutóbb Boross Klára gyűjtötte össze Ellebodius fellelhető könyveit, az ő listájának (*Boross*: i. m. [34. jegyz.] 167–176) számozását használom a továbbiakban. Pietro Vettori *Poétika*-kommentárjában (no. 8) szerepel az évszámot is tartalmazó bejegyzés. A többi Mossóczy Zakariástól kapott könyv: no. 1–5, 28, 30–32, 34–36. Egyébként a biztosan vagy valószínűleg Ellebodius által birtokolt csaknem negyven könyv legnagyobb része görög klasszikus, legelsősorban aristotelési mű, de számos kortárs is (Carolus Clusius, Carolus Sigonius s mások művei) megvolt neki; szeretett jegyzetelni is a könyveibe.

³⁷ Lásd pl. Pinellihez, 1572. december 18: *O quanta allegrezza averò, quando vederò la Biblia di Aldo e Vicomercato e la Messa di Basilio, tutto ligato e le mie Drogarie e molti altri libri, degli quali ho scritto a Vostra Signoria doppo la partita del signor Martino*.

³⁸ Pinellihez, 1571. május 30: *Non ho altro trastullo che la Poetica. Vado parafrasticando pian piano*.

³⁹ Lásd *Ellebodius*: i. m. (7. jegyz.) 25–26. Nyomtatott kiadásokon kívül Pinellinek egy kéziratát is használta.

⁴⁰ 1571. május és november között készült el a parafrázis első változata, egy 1572. február 22-i, Pinellihez intézett levél pedig öt capitulumot és húsz rövid jegyzetet tartalmaz.

⁴¹ A keletkezéstörténetre lásd *Ellebodius*: i. m. (7. jegyz.) 26–30. Arra, hogy hiányoztak 1574 november előtt a feltételek egy kielégítő *Poétika*-parafrázishoz, például a következő levélrészlet utal: Pinellihez, 1574. április 4: *Sopra la Poetica voglio fare più studio e sopra lottavo della Physica, quando arò libri e ozio*.

⁴² Pinellihez, 1572. december 18: *Senza piaceri della carne sto molto volentieri, ma senza buoni libri non posso vivere; e moltissime notte m'insogno della libreria di Vostra Signoria*.

⁴³ Kézirat: Bibl. Ambr., D 291 inf., f. 73r–78v, 78v–86r, 86r–91v, 91v–94r, 94r–101r, 101r–111v, 111v–114v, 115r–117v; egyes részek a következő kéziratokban is: H 55 inf., f. 137r–173v; I 159 inf., f. 170r–202v.

melynek munkálataira egy 1573. januári levélben utal,⁴⁴ vagy például Polybios híres történeti munkájának befejezetlen latin parafrázisa,⁴⁵ melyen 1572 májusa és decembere között dolgozott.⁴⁶ E művek kiválasztásában is döntő szerepet játszhattak – Ellebodus akaratan túl – a külső körülmények, Polybios *Historiaián* például minden bizonnyal Purkircher kötetéből dolgozott, melyre a fent idézett, 1572. februári levélben utal.

Legkésőbb 1574 nyarán végül konkrét lépéseket tesz könyvei elhozatala érdekében, „melyek nélkül nem tudok tovább létezni”,⁴⁷ ahogy Pinellihez írja. Az év második felében (tehát nem 1575-ben!) számos levélben ír, szervez, kérdez, aggályoskodik a könyvei miatt.⁴⁸ Az alapos szervezőmunka után október-november folyamán zajlik le a szállítás: Pinelli tűnik a velencei „állomás” felelősének, Zsámboki a bécsi közvetítésben segít, és végül 1574. november 22-én számol be Ellebodus a négy láda sikeres megérkezéséről Pozsonyba. Végig aggódik a szállítás nehézségei, az esetleges esők, sőt a könyvek későbbi török általi fenyegetettsége miatt; akkor sem tud még örülni – mint írja december 9-én –, amikor már megérkeztek a könyvek, nem találja a könyvekről készült katalógust sem.⁴⁹ Láthatóan minden könyv kincs volt a flamand humanista számára. S könyvsóvárságát nem csillapította kötetei számának gyarapodása; erre jó példa – a XXI. századi könyvszerető olvasó számára is megkapó példa – egy 1575 novemberében Ellebodusnak küldött könyv esete. Megtudja, hogy Pinelli Clusius közvetítésével küldött neki egy könyvet, mely azonban nem érkezett meg: ég a kíváncsiságtól, több levélben is tudakozódik Pinellinél a könyv felől,⁵⁰ legalább a címét tudni szeretné, „mert egy könyvecskét az aranytól is többre becsülök, különösen, ha Uraságotól érkezik.”⁵¹ Ami a megérkezett könyveket illeti, jól láthatóan javítottak a filológiai munka körülményein: 1575–77 között készült el az a *Poétika*-parafrázis és -kommentár, illetve Aristophanés két vígjátékának azok a feldolgozásai, melyeket Ellebodus legnagyobb, európai szinten is kimagasló teljesítményeiként tart számon a modern tudomány.⁵²

⁴⁴ Pinellihez, 1573. január 19: *Io leggo alle volte gli Parvi naturali, e parte traduco, parte parafrastico.*

⁴⁵ Autográf változat: Bibl. Ambr., S 78 sup. f. 200r–213v.

⁴⁶ Humanistes du bassin des Carpates III: Humanistes du Royaume de Hongrie. Szerk. Ekler P. – Kiss F. G. – Monok I. Turnhout 2017. 271–272.

⁴⁷ Pinellihez, 1574. július 30: *Signor mio, io non posso più stare senza miei libri...*

⁴⁸ Lásd elsősorban: Pinellihez, 1574. július 14, július 30, augusztus 1, szeptember 10, szeptember 29, október 5, október 9, október 20, november 22. *Klaniczay*: i. m. (2. jegyz.) 30. és az ő nyomán *Kovács*: i. m. (13. jegyz.) 685 tévesen ír 1574 helyett 1575-öt.

⁴⁹ Pinellihez, 1574 december 9: *Non ho trovato la matricola, e forse mi potria col tempo servire. Si per sorte si trovasse, si potrà mandare con qualche altro libro, come Vittorio Sopra l'Etica e altri, quando la commodità ci porgerà. Ancora non godo questi pochi miei libri, ma li goderò presto, si pur is il Turco ci lasciarà.*

⁵⁰ Pinellihez, 1575. november 9 és 20.

⁵¹ Pinellihez, 1575. november 20: *La prego che mi replichi che libretto sii questo, perché stimo più un libretto che oro, mass[ime] venendo da Vostra Signoria.*

⁵² A *Poétikára* lásd mindenekelőtt *Kassel*: i. m. (5. jegyz.) és *Ellebodus*: i. m. (7. jegyz.); Aristophanés vígjátékaira pedig *Schreiber*: i. m. (8. jegyz.). Aristophanéstól viszont nem álltak Ellebodus rendelkezésére bizonyos szövegek, melyeket fontosnak tartott volna még megnézni, így csupán kényszerűségből készült lezárni ezt a munkát. Pinellihez, 1577. január 31: *La Poetica sarà presto finita. Poi verrò a mettere l'ultima mano ad Aristofane, poiché sono escluso di speranza di testi antichi.*

A filológia volt Ellebodus első számú tevékenysége, ám „hivatalosan” Radéczy orvosként élt annak házában. Mit lehet tudni orvosi praxisáról és e mesterséghez való hozzáállásáról? Mindenekelőtt meg kell különböztetnünk az orvoslás elméleti és gyakorlati oldalát, a medicinát mint tudományt – mely a korabeli tudományágak, *arsok* összefüggésrendszerének szerves részét képezte –, és mint praktikus tevékenységet. Amikor Ellebodus Padovában tanult, adott volt számára az elméleti megközelítés el-sősége. Ő, akit később gyakran *philosophiae ac medicinae doctornak* címeztek a levelekben, egy Blotiushoz írt 1573-as visszaemlékezésében kifejezetten hangsúlyozta, hogy filozófiai,⁵³ bölceleti tanulmányai részeként tanult medicinát. E levélben elmondja, hogyan ismerte meg Michaelis Sophianost, hogyan tanult vele görögöt, s mestere halála után hogyan adta át magát teljesen a *philosophiának*. „S mivel úgy láttam, a filozófia tökéletlen az orvostudomány nélkül, ennek tanulmányozására fordítottam figyelmemet, amint te is tudod.”⁵⁴

Ez a hozzáállás tökéletesen beleillik a medicina mint tudomány korabeli felértékelésének kontextusába. Egyes tudósoknál már a késő középkorban messze túllépett az orvostudomány az *ars mechanica* keretein. A XV. század végén Marsilio Ficino a maga platonikus kozmológiai rendszerébe építette be orvosi ideáit, testről és lélekről alkotott nézeteit; Girolamo Cardano (1501–1576) szerint az orvostudomány az asztrológiától a botanikáig mindenfajta praktikus bölcsességet magába foglal, sőt a teológiát is, mert az orvos elmélkedése életről és halálról, testről és lélekről az istenihez hozza őt közel.⁵⁵ A XVI. századi itáliai egyetemeken is egyre inkább „kinyíltak” az orvosi karok kurrikuluma, a humanizmus előretörésével párhuzamosan. Kialakulóban volt egy „orvosi humanizmus”, egyre több professzor foglalkozott klasszikus orvosi szövegekkel. A Melchior Adam által összegyűjtött több mint száz orvosi életrajzból⁵⁶ és az egyes orvosokhoz tartozó műjegyzékből jól látható, milyen sok diszciplínát műveltek még XVI. századi orvosok: a természetfilozófiának gyakorlatilag minden ága, a tipikus humanisztikus diszciplínák (költészet, filológia, történetírás) és még sok egyéb *ars* (kozmoográfia, genealógia stb.) képviseltetnek nagy arányban ezekben az életművekben. Az orvoslás és erudíció eme szoros összekapcsolódása éppen Padovára volt talán a legjellemzőbb, ahol Ellebodus tanult, és azon belül éppen arra a Girolamo Mercurialéra, aki Ellebodus barátja volt. Mercuriale, aki 1569-től 1587-ig tanított Padovában, hírnevét és sikereit nagyban köszönhette humanista műveltségének. Már első sikerkönyve, a *De arte gymnastica* klasszikus orvosi szövegek tanulmányozásán alapult; a diákokat is minduntalan költők

⁵³ A *philosophia* a korban tágabb értelemben a (nem mechanikus) *arsok* összességét jelentette, a *sapientia*val, bölcsességgel volt rokon értelmű; szűkebb értelemben, egyetemi kontextusban adott esetben csak a *facultas artium* tanulmányaira vonatkozott.

⁵⁴ Blotiushoz, 1573. május 29: *Multos annos eo magistro [= Sophianos] posui in cognoscendis graecis literis, quo immatura morte extincto, quod scit Pinellus meus, totum philosophiae me dedidi. Quam cum imperfectam iudicarem sine scientia medicinae, ad hanc quoque, quod tu ipse scis, addiscendam animum adiunxi.*

⁵⁵ *Encomium medicinae*. In: *Opera omnia*. Ed. C. Spon. Lyon 1663 (facs.: New York 1967). Vol. 6, 6–7.

⁵⁶ Első kiadása: *Vitae Germanorum medicorum*. Heidelberg 1620.

és történetírók olvasására buzdította; Ellebodiusszal folytatott levelezésében is legelső-sorban filológiai szempontokat érint.⁵⁷ Természetesen az orvostudomány szakosodása is előrehaladt a XVI. században, és a padovai egyetemen legelső-sorban az anatómia élte virágkorát⁵⁸ (ennek legismertebb európai művelője, Vesalius is Padovában doktorált). Ez az anatómiai érdeklődés is jellemző volt Ellebodiusra, és egyáltalán, a természetfilozófia egész széles spektruma iránti érdeklődésre számos példát nyújt a pozsonyi levelezés. Az orvoslás ilyen összefüggéseivel viszont egy másik tanulmányban szeretnék foglalkozni, az alábbiakban csupán Ellebodius gyakorlati orvosi tevékenységét érintem.

Ismert tény, hogy a XVI. században egyre több humanista tanult orvostudományt egyetemen – nemcsak tudományos megfontolásokból, hanem igen nagy részben patrónusoktól való függetlenségük biztosítása, stabil anyagi háttér megteremtése érdekében. Ellebodius környezetéből Clusiust, Zsámbokit vagy Purkirchert hozhatjuk fel példaként olyan sokoldalú értelmiségiekre, akik többek közt orvosi végzettséggel is rendelkeztek (hármójuk közül csak Purkirchernek lett végül az orvoslás az első számú tevékenysége, pozsonyi éveiben). Természetesen az elismert, megbecsült orvos egy rangos patrónus szolgálatában akár nagyságrendekkel többet kereshetett, mint városi vagy magánorvosként – ha vállalta az udvari kötöttségeket. Ezt a dilemmát jól példázza a kor két orvos-híressége, Mercuriale és Johannes Crato életében a szolgálat és függetlenség váltakozása, melynek számos epizódjáról esik szó a kettejük közti levelezésben.⁵⁹ Ellebodius, mint láttuk, eleve elutasította az udvari szolgálat lehetőségét, és levelezéséből, illetve későbbi életének tényeiből valóban kiderül, hogy függetlensége biztosításának volt fontos stratégiai eleme az orvosi pálya – akár mint közvetlen pénzkereseti lehetőség, akár mint elhelyezkedési lehetőség egy viszonylagos függetlenséget biztosító patrónusnál, mint amilyen Radéczy volt. S hogy mennyire elválasztotta e tudomány természetfilozófiai aspektusát az orvoslástól mint praxistól, és mennyire lebecsülte az utóbbit, világosan kiderül egy Pinellihez írt 1572-es levélből, melyben a Rómába utazás és ottani orvoslás lehetőségét fontolgatja:

„Nem akarom tovább gyakorolni ezt a mechanikus, hitvány, kellemetlen, szabad emberhez méltatlan mesterséget (*arte*), már ami a praxist illeti; jóllehet ami az elméletet illeti, nagyon nemes és, fejedelmekhez méltó. Elég lesz egy kis pénzecs-

⁵⁷ Európára kitekintő összefoglalásom jelentős része (a Cardanóról írottaktól a Mercurialéről írottakig) Nancy G. Siraisi tanulmányán alapul: *Medicine and the renaissance world of learning*. *Bulletin of the History of Medicine* 78 (2004) 1–36.

⁵⁸ L. Premuda: *Padua und die Medizin*. Gesnerus. *Swiss Journal of the history of medicine and sciences* 54/3–4 (1997) 167.

⁵⁹ A levelezéskiadás bevezetőjének egy alfejezete külön összefoglalást nyújt erről a tematikáról: Girolamo Mercuriale, Johann Crato von Krafftheim. *Une correspondance entre deux médecins humanistes*. Bev., szerk., ford. J.-M. Agasse – C. Pennuto. Genf 2016. 86–99.

két összeszednem, aztán „Hercules ajtajára akasztom [fegyverem],⁶⁰ és egészen átadom magam szokásos fantáziáimnak és kontemplációimnak.”⁶¹

Ellebodius orvosi tevékenységéről nem sok derül ki a levelezésből, ez a kevés viszont egy irányba mutat a fenti jellemzéssel: legtöbbször kellemetlen kötelességként, időrabló tényezőként jelenik meg a levelekben ez a tevékenység. Legelsősorban, úgy tűnik, Radéczy lábköszvényét (*podagra*) kellett gyógyíttatnia. Első pozsonyi évében, 1571-ben két levélből is értesülünk a Radéczyt kízó betegségről,⁶² 1572 decemberében pedig kifejezetten panaszkodik a flamand humanista, hogy nem tud irodalmi dolgaival foglalkozni, mert urát már egy hónapja az ágyához köti a köszvény.⁶³ Ellebodius pozsonyi életét végigkísérhette ura betegsége, 1576-ban is hallunk a köszvényről.⁶⁴ Természetesen nemcsak urát, hanem adott esetben háza népét, környezete tagjait is el kellett látnia: 1574 decemberében azért nem tudott elmenni Blotiushoz Bécsbe, mert – mint írja – néhány beteget kell otthon kezelnie.⁶⁵ Arra is van adatunk, hogy önként és nagyobb pénzösszegekért idegeneket is gyógyított. Nem is akárhol; 1572 májusában így ír Pinellihez: „Igaz az, hogy praktizáltam ezen az országgyűlésen, és körülbelül száz tallért kerestem vele.”⁶⁶ (Ritkán fordulhatott elő, hogy Ellebodius ilyen közegben tevékenykedik, legalábbis mintha Pinelli csodálkozó kérdésére felelne Ellebodius: igen, tényleg gyógyítottam ott.) Hogy mennyire csak eszköz volt a gyakorlati orvoslás Ellebodius számára, világosan elárulják 1577 januárjában Pinellihez írt sorai. Miután érinti a *Poétikával* és Aristophanésszal való foglalatalkodását, az orvoslásról mint valami számára sokkal súlytalanabb, idegenebb tevékenységről ír:

„Orvostudománnyal egyáltalán nem foglalkozom,⁶⁷ elfelejtvén azt a keveset is, amit Itáliában megtanultam. Simán boldogulok három-négy, tapasztalat alapján

⁶⁰ Idézet Hor. Epist. I, 1, 4–6-ból: *Veianus, armis / Herculis ad postem fixis, latet abditus agro, / Ne populum extrema toties exoret arena*. Ellebodius ezzel a vidéki magány és városi nyüzsgés Petrarca óta közhelyszerű ellentétére utal, és az *otium* és *negotium* ellentétére.

⁶¹ Pinellihez, 1572. augusztus 8: *Io non voglio più essercitare quest'arte meccanica, vile, fastidiosa e indegna d'un uomo ingenuo, quanto alla praxe, si bene quanto alla teoria è nobilissima e degnissima de principi. Mi basterà si potrò buscar qualche peculietto, poi, Herculis ad postem figam, e mi darò tutto alle solite mie fantasie e contemplazioni*.

⁶² Blotiushoz, 1571. szeptember 27: *Episcopus meus torquetur podagra*; Pinellihez, 1571. november 15: *...Quasi impacci d'allegrezza, si bene sta in letto podagrigo*.

⁶³ Pinellihez, 1572. december 18: *Non ho ancora studiato niente, ma sto a perdere tempo con monsignor che sta già più d'un mese colla podagra in letto, e ho da fare più che vorria*.

⁶⁴ Pinellihez, 1576. december 1 és 9.

⁶⁵ Blotiushoz, 1574. december 9: *Sed de his brevis coram, si ad episcopo meo istuc venero. Nam aegroti me quidam adhuc impediunt*. Blotiushoz, 1574. december 19: *Istuc venire prohibet me quorundam valetudo, quos deserere nullo modo possum*.

⁶⁶ Pinellihez, 1572. május 8: *Vero è ch'io ho medicato questa dieta, e guadagnato circa a cento taleri*.

⁶⁷ Az Ellebodius által gyakran használt *studire* ige nem csak olvasást, hanem írást is, bármiféle célzott szellemi tevékenységet, egy adott diszciplínával való foglalkozást jelent.

összeállított recepttel, és ennek a népnek elég is ez. Uraságod jót nevetne, ha látna, de hát Ön is tudja, hogy nem azért tanultam e mesterséget, hogy tökéletes legyek benne, vagy dicséreteket zsebeljek be, hanem hogy egy kis pénzt keressek, hogy szabadságban élhessek.”⁶⁸

Íróniát és önróniát egyaránt tartalmaznak Nicasius doktornak e kendőzetlen mondatai. Abban, ahogy saját tudását lekicsinyli, mintha önironikus túlzás is érződne, mindenesetre az világosan kiderül, hogy Pozsonyban igencsak elhanyagolta az orvostudományt az azt a részét, amelyre a színvonalas praxishoz a leginkább szükség lett volna. Egyébként Pozsonyban, Magyarország nyugati kapujában jók voltak a professzionális orvoslás feltételei: ha csak jó ismerősét, Purkirchert, a város orvosát nézzük, biztosan tudható, hogy neki voltak európai színvonalú orvosi könyvei, botanikus kertje, orvosi tapasztalata és hírneve. Külföldről is küldhettek orvosságokat és orvosi tanácsokat Ellebodusnak; sokszor esik szó például a levelekben bizonyos „drogériákról” – erre a természetfilozófiai aspektusokról szóló tanulmányomban szeretnék majd bővebben kitérni. Mindenesetre Nicasiusunk orvosi híre, tekintélye jóval nagyobb lehetett, mint amennyire ő magát orvosként becsülte: ezt erősíti egy magyar nyelvű receptgyűjtemény, melyet a címe szerint Zay Péter másolt ki 1590-ben (!) „Nicasius doktor receptjából”.⁶⁹

1577-ben már aratott Pozsonyban a pestis, ekkor kellett Ellebodusnak a leginkább bevetnie magát. Januárban például Bécsből Pozsonyba érkező barátját, Domenico Francesit kellett kezelnie, aki rövidesen belehalt a betegségbe; Ellebodus gondosan elégette a ruháját, ágját, minden holmiját, ami fertőző lehetett. Ellebodus egyik szolgáján, aki az orvosságokat és ételt vitte Domenicónak, szintén megjelent a fertőzésre utaló tályog, de a levél írása idején a gyógyulás jeleit mutatta.⁷⁰ Később a horvát bánná kinevezett Christoph Ungnad két beteg lányához kellett mennie (anyjuk, Ungnad felesége Losonczy Anna, Balassi Bálint későbbi múzsája volt). Száz tallért kapott a kezelésért, melynek során viszont ő maga is elkapta a kórt. Június 4-én végzett vele a bubópestis, amint arról Zsámboki Cratóhoz írt leveléből értesülünk.⁷¹

⁶⁸ Pinellihez, 1577. január 31: *Io non studio niente medicina, anzi vado smenticando quel poco ch'io avevo imparato in Italia. Corro con tre o 4 recipe da empirico, e basta per questa gente. Vostra Signoria rideria molto, si mi vidisse, ma Lei sa bene che non ho studiato quell'arte per diventare in quella perfetto o acquistare lode, ma per fare un poco peculio da poter vivere in libertà.* Lásd 1572. február 16-i levelét is: *Io medico alcuna volta. Hoc ridetur sat scio. Basta che questi barbari credono che so qualche cosa.*

⁶⁹ „Eruossagrol ualo konuechyke, en Zay Peter irttam Vgrochon 30 die July Anno Dominy 1590. Nicasius Doctor receptaibol ualo...” Modern kiadása: *Jankovics J.*: Zay Péter orvosságos könyvecskéje: „Nicasius doktor receptjából.” In: Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10. Szeged 1990. 233–240.

⁷⁰ Pinellihez, 1577. január 14.

⁷¹ Június 13-án Bécsből keltezett levél, *Gerstinger* kiadásában (Die Briefe des Johannes Sambucus [Zsamboky] 1554–1584. Bécs 1968): *Allegrius noster ante 3 septimanas in custodia mortuus est, Nicasius noster 4. huius [= június 4-én] secunda a meridie [= a délt követő második órában] Bubonibus lethalibus, quos e cura filiarum Christophori Ungnadii in triduum 100 talleris acceptis sibi accivit.*

A fentiekb3l kider3l, hogy Ellebodiust nemcsak k3zvetve mint Rad3czy h3z3nak lak3j3t seg3tette az orvosl3s a t3rhet3 egzisztenci3lis felt3telek megteremt3s3ben, hanem k3zvetlenül is p3nzt keresett e tev3kenys3ggel: l3ttunk fentebb t3bb magyarorsz3gi p3ld3t, 3s erre 3p3tett egy esetleges it3li3i tart3zkod3s eset3n is, legal3bbis amikor a R3m3ba utaz3st latolg3tta. Ebben a lev3lben egy3bk3nt 3 maga egy Horatius *Epistol3i*3b3l (az egyik leggyakoribb általa id3zett klasszikusb3l) vett id3zettel finom ir3ni3val utal arra, hogy a magasabb szellemi tev3kenys3gek 3s *virtus* ki van szolg3ltatva a p3nzszerz3s sz3ks3g3nek: „3 polg3rok, polg3rok, el3sz3r a p3nzt kell megkeresni...”⁷² Speci3lis kiad3sa viszonylag sok lehetett: bizonyos k3nyvek beszerz3se 3s saj3tjainak hazahozatala, 3ltal3ban a posta, az orvosl3shoz sz3ks3ges dolgok, s mindenekel3tt a k3lf3ldi utaz3sok (B3csbe t3bbsz3r, de 1575-ben Flandri3ba is) biztosan sokba ker3ltek. Egy 1575. novemberi, Blotiushoz 3rt v3laszlev3lben k3zli bar3tj3val, hogy nem tudja 3t anyagilag t3mogatni: neki mag3nak is m3r z3logba kellett adnia 40 tall3r3rt ez3sted3nyeit, a Rad3czynak k3lc3snadott 60 tall3rt nem tudja visszaszerezni, 3s Johannes Zaluszkynek (Rad3czy titk3r3nak) 180 tall3rral tartozik, melyet – mint 3rja – flandri3i hozz3rtartoz3inak megseg3t3se c3lj3b3l vett fel.⁷³ E lev3lb3l kider3l, hogy Rad3czy nem nagyon t3mogathatta ez id3 t3jt Ellebodiust a speci3lis kiad3sokban – ha 3 maga is tartozott Ellebodiushoz –, 3s hogy a flandri3i 3t k3lts3geihez m3g a csal3dnak sz3nt p3nz is hozz3j3rult; 3sszesség3ben kider3l, hogy igen rossz anyagi helyzetben volt ekkor a flamand humanista. 1577-ben szint3n a saj3t anyagi panaszaival szereli le a p3nzt kunyer3l3 Blotius: a keresked3, akin3l a p3nz3t let3tbe helyezte, meghalt, most pr3b3lja visszaszerezni az 3sszeget a keresked3 3r3k3seit3l, de addig is minden3n ostromolj3k 3t, Ellebodiust a hitelez3i, akikt3l a p3nz sz3rmazik; ha nem siker3l visszaszeresnie, „teljes szeg3nyis3gre” jut.⁷⁴

A legnagyobb egzisztenci3lis probl3m3ja viszont mind3t 3sszev3ve a saj3t eg3szs3gi 3llapota volt. T3bbsz3re szervi betegs3gr3l is sz3 esik a levelekben: az al3bbiakban csup3n jelzem a f3bb probl3m3kat 3s gyakoris3gukat, a forr3sok alapj3n meg3llap3that3 min3l pontosabb diagn3zis nem lehet e tanulm3ny feladata. El3sz3r is r3g3ta volt valami vissza-visszat3r3, *hypochondriummal* (a has fels3, bord3kn3l lev3 r3sze, ahol a m3j, a l3p 3s a gyomor egy r3sze tal3lhat3) kapcsolatos betegs3ge, melyre legt3bbsz3r e sz3 olasz v3ltozataival (*ipocondria* stb.) utal. Ez m3r p3r h3nappal Pozsonyba 3rkez3se ut3n ki-

⁷² Pinellihez, 1572. december 18: *Mi risolverò, come dico, fra sei mese d'ogni cosa. Tra tanto o cives cives querenda pecunia primum est.* V3. Hor. Epist. I, 1, 52–55: *Vilius argentum est auro, virtutibus aurum. / 'O cives, cives, quaerenda pecunia primum est; / virtus post nummos!' Haec Ianus summus ab imo / prodocet...*

⁷³ Blotiushoz, 1575. november 5.

⁷⁴ Blotiushoz, 1577. febru3r 23: *Pecunia iuvare te, etsi valde volo, hoc tempore non possum. Nam non solum quod habebam, sed etiam quandam maximam pecuniam potui mutuari ab amicis, collocavi apud mercatorem. Is nuper est mortuus. Ita iam non de usura sed sorte periclitor. Et tundur undique ab iis a quibus pecuniam sum mutuatus. Omnino nunquam maiore fui in sollicitatione. Ac nisi meum ab heredibus mercatoris recepero, sentio [?] me ad summam pauperiem redactum iri. Nam mercatores fere dum vivunt, opulenti sunt, post mortem inopia et eis alienatio apparet. Hoc ego magno meo malo nunc disco. Cave quicquam eis fidas. Mihi magno constat fidem habuisse, sed posthac habebō nunquam, sive meum recepero quod spero, sive non recepero. Tum est miserari fortunam meam...*

újult. „Nem tudok írni Uraságodnak olyan hosszan, ahogy terveztem, mert ez a régi bajom a betegágyhoz köt, és hét napig nem ettem, nem ittam, nem aludtam” – írja Pinellihez 1571 augusztusában.⁷⁵ Szeptember közepén még mindig lázas beteg.⁷⁶ A következő év egy másik betegséget és még több szenvedést hozott. Már június 12-én jelezte Pinellinek, hogy beteg, és ez szeptemberre olyan súlyossá vált, hogy Ellebodus papot hívott, meggyónt és végrendelkezett szeptember 16-i levelében: öccsére hagyta a könyveit, szüleiére a pénzét, Pinellire pedig bármit, amit csak szeretne (szüleinek minden „aranyát és ezüstjét” adja, „bármilyen kevés is”: ez a megfogalmazás is relatív szegénységére utal). Maga *disenteriának*, vérhasnak nevezi a betegséget, és hasmenésének leírása valóban ezt valószínűsíti. Azzal vigasztalja magát, hogy legalább *hypochondriumainak* terheltségét csökkenti a betegség, melyet ha túlél, Rómába szeretne zárandokolni.⁷⁷ Ám két héttel későbbi levelében azt olvashatjuk, „még mindig Isten kezében vagyok, s nem tudom, mi lesz velem. Ma délelőttre két orvost várok, Biesiust és Cratót”⁷⁸ – vagyis magukat a császári orvosokat várta Pozsonyba (Biesius a honfitársa volt, Cratóval pedig Mercuriale és más közös barátai is voltak). Október 16-i, kivételesen latin nyelvű levelében minden eddigi tünet további jelenlétét jelzi, ezen kívül fülfájást és ülőideg-fájdalmakat:

⁷⁵ Pinellihez, 1571. augusztus 26: *Non posso scriver a Vostra Signoria alla longa, come io pensavo, perché sono in letto ammalato da quel mio mal antico, e sono stato sette giorni senza cibo, senza bere e senza dormire. Adesso sono un pochetto migliorato per la cervosa che bevo, ma debole soprammodo. Augusztus 28: ...adesso più di 23 di sto in letto, ammalato di quel mio male, il quale è venuto con tanta furia, che per sette di sono stato più morto che vivo. Colla dieta cerco di ricuperarmi. Ugyanaznap Blotiushoz: Non patitur afflictissima et prope desperata valetudo mea multa ad te scribere.*

⁷⁶ Pinellihez, 1571. szeptember 15: *Vostra Signoria mi perdonarà si sono breve. La mia malattia congionta colla febre non mi lascia far bene.*

⁷⁷ Pinellihez, 1572. szeptember 16: *Alli 20 del passato mi cominciò un flusso del corpo molto terribile, e la notte seguente si scoperse una disenteria molto maligna e pestilente, di modo che io mi confessai, comunicai, e feci testamento di quelle poche cosette che mi trovo, e inviai ogni cosa in man di Vostra Signoria, acciocché Lei, per Sua cortesia e amorevolezza verso di me, avvertisce il mio fratello, se qualche cosa mi accadeva, al quale io lasciava tutti i miei libri, con patto che non vendesse niente, ma restassero nella famiglia. Ai parenti miei, cioè padre e madre, lasciai tutto quello che ho in oro e argento, sebben è pochissimo. A Vostra Signoria lasciava tutto quello che saria piaciuto a Vostra Signoria di pigliare, se pur qualche cosa ho che Gli possa piacere. Né dubitava punto che Vostra Signoria averia volentieri tolto questa fatica, perché, doppio Dio e miei parenti, non ho maggior benefattore di Vostra Signoria. Ora, essendo venuto il settimo giorno, verso la sera, mi trovai tanto indisposto, ch'io feci chiamare monsignor reverendissimo mio patrone, e togliendo licenza da sua signoria reverendissima, io credeva quella notte di passare all'altra vita. Ma non piacque a Dio, e stetti agonizzando fin'al vigesimo con la disenteria, notte e giorno. Doppo il vigesimo cominciò l'umor ad alterarsi ora d'un colore, ora d'un altro, e così mi dura ancora, e notte e di cola fuori, e li medici ancora non mi tengono fuori di pericolo, benché a me pare ch'io sto un poco meglio, perché nissuna cosa mi aggrava adesso, se non che quell'ipocondrio che Vostra Signoria sa. E il flusso non solamente mi da noia, ma mi giova, perché pare che vada minuendo quella ostruzione dell'ipocondri. Dio voglia che affatto mi liberi, e che si serà, sarò obligato per voto di visitar le Sette Chiese di Roma, Santa Maria di Loreto e Mont'Artou.*

⁷⁸ Pinellihez, 1572. szeptember 28: *Io sto ancora in man di Dio, né so quel che d'esser di mi. Espetto questa mattina dui architri, Cratone e Biesio.*

„a testem annyira lesoványodott és leggyengült, hogy csontváznak látszom.”⁷⁹ Decem-berben már sokkal jobban van, de még alig tud lábra állni,⁸⁰ csak 1573 áprilisában írja, hogy teljesen meggyógyult, leszámítva az *ipocondriát*.⁸¹ 1574 elején több mint öt hétig feküdt ágyban ülőideg-zsába (*sciatica*) miatt: ez nyilván a filológus-életmódnak is egy mellékhatása.⁸² 1575 áprilisában szemgyulladásra, viszketésre panaszkozik, mely „egész életében” kínozza.⁸³ Ellebodiushnak nem volt jó fizikumja, s így még kevésbé csodálkozhatunk azon, hogy 1577-ben őt is elvitte a pestis.

A személyes egzisztenciális problémákhoz egy általánosabb bizonytalansági tényező is hozzájárult, mely ha jóval kisebb mértékben is, de szintén zavarta Ellebodus *otium*át. A Habsburgok és törökök a drinápolyi békét 1568-ban csak nyolc évre kötötték meg, és ebben sem voltak biztosak a kortársak, Ellebodus legalábbis közeli háborútól félt, amikor könyvei hazahozatala már folyamatban volt: „De ha a jövő évben háborúzni fogunk a törökkel – mint ahogy ettől félni lehet, mert véget ér a béke –, mit csinálók a könyvekkel? Mennyivel jobb lett volna, ha Itáliában maradnak.”⁸⁴ Pár nappal később így ír: „Itt nagyon félünk egy jövő évi háborútól. Ha kitör, nagy pácban leszek, nem fogom tudni, hova húzódjak vissza a csomagjaimmal.”⁸⁵ Később, 1575-ben többfelől is hallotta az információt, hogy újabb nyolc évre meghosszabbítják a békét, de még 1575 novemberében is csak „reménykedtek” ebben, ahogy fogalmaz a levélben; 1576 decemberében és 1577 januárjában megerősíti Pinellinek, hogy januártól újabb nyolc éves béke kezdődik, „mely ha igaz, itt tartózkodok még néhány évig az országban.”⁸⁶ Ellebodus tulajdonképpen soha nem tekintette élete biztos, tartós állomásának Magyarországot.

A fenti áttekintéssel Ellebodiust mint embert kívántam az eddigi szakirodalomhoz közelebről bemutatni pozsonyi időszakában. A levelezés értékét többek között

⁷⁹ Pinellihez, 157[2]. október 17: *S. D. Non habeo cui dicem italice. Ego quotidie in novum aliquem morbum incido, manet affectus hipochondriacus manet alvi fluxus manet Lenta febricula. Supervenit dolor remis dextri ob materiam calendosam et interdum dolor sciaticus. Corpus ita est extenuatum et debilitatum ut sceletus videar. In manu sum domini in quo me consolor.*

⁸⁰ Pinellihez, 1572. december 18: *Io, per lo Iddio grazia, sto molto meglio, si bene le gambe poco mi servono. Il flato ipocondriaco dura ancora, ma non è così grave come prima.*

⁸¹ Pinellihez, 1573. április 22: *Io per la grazia di Dio ho recuperato la pristina sanità, salvo che mi dura l'ipocondria.*

⁸² Pinellihez, 1574. február 23: *So che Vostra Signoria si maravigliarà che tanto tempo non ha avuto le mie lettere. La causa non è qualche scorreria in Ongaria, ma il stare in letto già più di 5 settimane con una sciatica, la quale ancora mi tormenta, né lascia uscire fuori di casa.*

⁸³ Pinellihez, 1575. április 15: *Basta ch'io stii tormentato d'una oftalmia in tutti duoi gli occhi e una psora per tutta la vita.*

⁸⁴ Pinellihez, 1574. október 9: *Ma si averemo la guerra col turco per l'anno prossimo, come s'ha da temere, perché la tregua allora finisce, che farò con il libri? O quanto meglio saria che fossero in Italia restati.*

⁸⁵ Pinellihez, 1574. október 20: *Noi stiamo qua in grandissima paura di guerra per l'anno prossimo; la quale si sarà, mi trovarò molto impacciato, né saperò dove ritirarmi con le mie baghe.*

⁸⁶ Pinellihez, 1575. január 3: *La nostra tregua col Turco è prolungata per otto anni. Jan. 18: Qua abbiamo la tregua col turco per [8 anni], come si dice. November 11: Noi speramo qua la tregua e n'avemo di bisogno. 1576 dec. 28: Avemo tregua per anni 8, cominciando dal primo di genaro che verrà. 1577. január 11: Se dice che avemo tregua col Turco per anni 8, il che si vero sarà, mi fermerò ancora in questo paese qualch'anno.*

éppen az adja, hogy szokatlanul mély betekintést nyújt egy XVI. század végi humanista tevékenységébe, lelkvilágába, nézeteibe és érzelmeibe; megismerhetővé válik, hogy mit érez a könyvek iránt, mit gondol az orvoslásról, milyen vágyakat táplál hazája iránt, vagy éppen milyen félelmei vannak a töröktől. Az új ismeretek ugyanakkor árnyalják az eddigi, inkább csak a pozitív tényeken alapuló Ellebodus-képet. Egyrészt valóban megtalált Radéczynál egy viszonylagos függetlenséget, megalkotta legjelentősebb műveit, és beilleszkedett az európai humanista közösség pozsonyi, nyugat-magyarországi részébe is. Másrészt több szinten is egzisztenciális nehézségek gyötörték Pozsonyban: a munkájához, főleg eleinte, hiányoztak a megfelelő könyvek; orvosi praxist kellett folytatnia, mely számára terhet jelentett; anyagi problémái is voltak; többféle betegségben is szenvedett.

SUMMARY

The study revisits Nicasius Ellebodus's life and character as can be outlined from the sources of his Bratislavan (Pozsony) period. Ellebodus, who was born in Cassel in French Flanders in 1535 and studied in Leuven, Rome and Padua, became one of sixteenth-century Europe's best classical philologists. Patronised by Bishop István Radéczy, he spent the last period of his life basically in Bratislava. He worked on editions or paraphrases of several – primarily Aristotelian – classical Greek works. While his major philological achievements have already been assessed by international research, scholars have not delved deep into his biography. His surviving correspondence – the majority of which belongs to his Bratislavan period – provides an opportunity to look behind the works and gain insight into his activities and personality. The study focuses on the problem how far he could realise the *otium litterarum* that he yearned so much and what challenges he had to face in his everyday life in Hungary.

Keywords: Ellebodus, Renaissance literature, classical philology, humanism in Hungary, medicine

ORBÁN ÁRON

MTA-ELTE Lendület Humanizmus Kelet-Közép-Európában Kutatócsoport
orbanaron@gmail.com

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)